

АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ

Борис Делчев

1'

Поради една случайност първият ми литературен спомен след Девети септември е свързан с името на А с е н Р а з ц в е т н и к о в.

Два дни след паметната дата партийната организация на писателите беше свикана на заседание — трябваше да се огледаме, да се уреди членството на някои от нас и да се набележи план за работата вече на легални основи. И понеже нямаше средище и всичко беше в кипеж, заседанието стана някак на импровизационни начала — в едно от помещенията на оцелялата печатница „Полиграфия“, между касите с букви и рулата с хартия. Но дали защото бяхме подрали или пък защото беше допусната някаква неточност в определяне на часа, наложи се да почакаме. И Камен Зидаров, който разказваше не знам каква история около съставянето на бившето правителство, започна да ни окайва, че сме мудни, че кретае след събитията с цели две денонощия (тогава това беше много). „Виж, журналистите се оказаха динамично племе, изпревариха ни“ — рече той все така шеговито. И с леко убодване додаде: „И динамично, и практично! Сигурно сте чели вчерашната им резолюция: успяха вече да поискат от правителството и квартири.“ После, като да беше се сетил за нещо забравено, предизвикателно попита: „Па само те ли? — изпревариха ни и някои поети от бившите хора. Къде ни са стихотворенията? А един от тях вече е написал, дори успя да ми го даде.“ И едвам изрекъл, извади от джеба си някакъв сгънат лист.

Но вместо да се позовавам на паметта, по-добре ще бъде да приведа една запазена моя записка от онова време, написана същата вечер под впечатлението на онова, което се беше случило. „Понеделник, 11 септември 1944. . . . Стихотворението, което прочете, е озаглавено „Спасената планета“. След произнасяне на заглавието последва кратка пауза и някой попита: „Кой е авторът?“ В отговор на това Зидаров рече: „Името ще кажете вие.“ И зачете. Стихотворението е разказвателно, малко нещо космично, с библейско-иносказателни позовавания, но по същина е изцяло в днешния ден. Сюжет: Дойдоха варварите. Изплашени, ние се спотаихме в удобствата си. Младите избягаха в планината, в сърцата си скриха честта. Планетата боледуваше и беше пред загиване. Но тук се случи чудо: младите слязоха от планината и сега, пощадена и потънала в цветя, нашата планета п е е м е ж д у з в е з д и т е.“

Същата сутрин Зидаров ме беше намерил в редакцията на „Отечествен фронт“, дошъл там като мене да се снабди с открит лист (такива бяха времената — органите на властта имаха по-важни задачи), и на излизане ми заговори нещо за своето Драганово, а покрай него и за някои поети от драганов-

ския пантеон. Затова, когато завърши четенето и ни изгледа в очакване на отговор, зареден от сутрешния разговор, аз неволно съединих едно произнесено име с баладичната интонация на стихотворението, която подсказваше за нещо познато, и без да се замислям много, почти машинално изрекох: „Разцветников.“ „Да, вярно, Разцветников“ — потвърди той. И веднага след това към името се принадиха думите „стар грешник“. Записал съм ги, но така, че не мога да кажа с положителност кой ги произнесе — аз или някой друг. Все едно, те бяха повторени и послужиха като словесна ос, около която се завъртя нашият разговор. Макар да не възбуди никакви възражения, стихотворението отиде на втор план — мълчаливо се наложи мнението, че беше родено от прибързано приспособяване към политическата обстановка.

Какво е станало по-нататък — не знам, но не си спомням да съм срещал това стихотворение в периодичния печат. Открих го много по-късно в юбилейния сборник „Десет години поезия“, вече под друго заглавие — „9 септември“. Ако няма грешка в библиографските данни, с които разполагам, това е първата му публикация. Можем само да гадаем защо при съществуващия някога глад за такава поезия е било осъдено на толкова продължителна неизвестност. Имам основания да мисля, че така беше пожелал самият поет. Обладан от чувство за виновност, което личи и в самото стихотворение („ний свихме се в удобствата си сити“), навярно беше решил, че не му се полага да бъде между тези, които поздравляват настъпването на новия ден. И с това съзнание беше поверил своя ръкопис на бъдещето.

Разбира се, изречените някога думи „стар грешник“ сега звучат много грубо и някак трудно се свързват с името на един уважаван поет, който си е завоювал място в българската литература. Но в онзи момент тези думи отразяваха нашето реално отношение към него — отношение, което не беше лишено от емоционални напастявания, невинаги достатъчно оправдани, ако не и произволни. Що се отнася до мене, мога да кажа, че тези напастявания бяха не само пресилени, а и абсурдни. Те ми пречеа да се доближа до поета и да установя контакт с него дори тогава, когато миналото, подложено на хладнокръвна преценка, беше загубило окончателно своята някогашна острота. Дори тогава, поради незаличени догматически травми, трябваше да чакам тласък отвън, за да сложа край на моята непримиримост.

Нека обясня откъде идваше всичко това.

Когато се говори за онова поколение недоволни интелектуалци, към което принадлежа и аз, обикновено се казва, че неговата младост е минала под звездата на Смирненски. И в един общ план това е така: поезията на Смирненски беше онзи духовен магнит, който поляризира настроенията и независимо от индивидуалните склонности и предпочитания, неподатливи на унификация, придаде емоционален престиж на нашите социални мечтания. Но казвам — в общ план. Дойдем ли до подробностите, картината става по-сложна и неизбежно се налагат някои уговорки. Работата е там, че хората на моя възраст, които през тежкия период между 1923—1925 г. навлизаха в своето юношество, и практически, и духовно нямаха лесен досег с поезията на Смирненски. Практически — защото стихосбирката „Да бъде ден“, станала библиографска рядкост и мълчаливо влязла в индекса на забранените книги, не беше в обръщение и трудно можеше да се намери, и духовно — защото със своя революционен патос, роден от съзнанието за близко тържество, тя трудно се свързваше с това време на жертви и кървави погроми. Необходимо беше да минат няколко години, да се заличат раните, за да почувствуваме духовна потреба от нея. Затова първите певци, с които се срещнахме, когато отворихме очи за широк свят, бяха т. нар. „септемврийски поети“, групирани около списание „Нов път“. И поне за мене това беше преди всичко Асен Разцветников. Спомням си

с какъв трепет разгръщахме неговите „Жертвени клади“, увенчани с престижа на забранена книга, и как задъхано четяхме и препрочитахме романтично извисените „Вихри“, „Удавници“ и „Полски цветя“, които ни връщаха към злокобните септемврийски нощи, за да възкресят сенките на „незнайни и святи“ жертви, оживели вече в легендата. Спомням си с какво увлечение заустаяхме тези стихове, съкровено непринудени като народната песен — жалба и обет едновременно, в които през кошмарните „дни на безумства“ се прокрадваше една искра на надежда пред бъдещето. Всичко това беше поетическа проекция на нашите настроения — в тях ние намирахме себе си. Тъкмо поради това трябваше двойно по-болезнено да преживеем последвалата наскоро след това духовна капитулация на Разцветников, неговото оттегляне в света на индивидуалните вълнения: за нас то беше не просто неустойчивост пред политическата реакция, а акт на лична измяна и лична обида. Оттам идваха и онези враждебни напастявания, невинаги адекватни на реалността, които ми беше трудно да надмогна и тогава, когато обстановката беше изменена и миналото можеше да се прецени от успокояващата висота на изминалите две десетилетия.

Не знам как съм си представял Разцветников, но сигурно въображението ми го е рисувало в твърде непривлекателни черти. Така си обяснявам, че бях донякъде изненадан, когато го видях за първи път: спомням си, че изпитах неудобството на човек, който се оказва опроверган тъкмо в онова, в което се е смятал най-сигурен.

Този пръв досег с живия човек стана през пролетта на 1939 г. в Париж, където бяхме отишли, всеки по свой път, да вкусим от френската култура.

Получил задгранична командировка от тогавашното Министерство на народната просвета, Разцветников се появи един ден в мезата на българските студенти. Появи се неочаквано и съвсем безшумно, без да предизвика около себе си онова струпване, което беше станало неизбежен ритуал при появата на всеки новодошъл от България. И макар да идваше там редовно в продължение на няколко седмици, докрай остана не само вън от приятелските компании, а и вън от атмосферата изобщо. Виждах го понякога на една маса с някои общи познати, главно художници, но само за кратко време — докато свърши обед. Веднага след това си отиваше. Къде живееше и как прекарваше времето си — едва ли някой можеше да каже. И както незабелязано беше дошъл, така незабелязано един ден и изчезна. Едвам сега от едно писмо на Илия Бешков до Константин Петканов, писано в Париж (27. IV. 1939), разбирам нещо около това внезапно завръщане. Като поделая със своя приятел, че Хитлер бил „изплюл камъчето“, т. е. че открито заплашва с война, Бешков закачливо добавя: „Асен днес си заминава. Защо идва той? Видях един по-страхлив от мене. Нищо не ми каза от София, нищо не каза въобще и си отива. Комета . . .“ И накрая: „Асен ще изпревари писмото. Готви ви изненада със своето завръщане — би помислил човек, че само заради това се връща.“

Чета тези редове и в съзнанието ми се възправя строен четиридесетгодишен мъж с умно изражение и правилни черти на лицето, почти хубавец, съдържан и някак момински плах. Говори бавно, ласкаво и с ясна изразителна дикция — така че, ако не го знаеш кой е, ще го вземеш за актьор. В отношенията си с другите се държи непринудено — без да накръпва етапите, но и без да установява дистанция, и когато има насреща си познат човек, леко и добрячески се усмихва. А ако в разговора се намесят закачки, забелязваш, че тази усмивка става иронична — не нападателна, не остра, а отбранително иронична, каквато е усмивката на миролюбивите предупредителни хора с достойнство. Това е човек, който не търси контакти и не проявява склонност към прибрзани изповеди, но е чужд на големство и поза. Стига да пристъпиш към него

непринудено и с онова уважение, което изключва недискретните въпроси и дребнавото любопитство, той е открит и достъпен. Намери подходяща интонация, заговорй го и не ще те отгласне. Но аз не само не го заговорих, макар да гравитирах вече около хората на перото и да ги търсех — аз избягвах всичко, което можеше да ме постави в досег с него. Не го заговорих и по-късно в София, където имах не един случай да го видя сред близки хора. А когато след Девети септември в Съюза на писателите пътищата ни се кръстосаха, така че станахме познати, без да бъдем представени един на друг, познанството ни при среща се изчерпваше с обикновено кимане на глава: между нас мълчаливо все още стоеше миналото. И така дълги месеци, докато случаят ни събра във връзка с една литературна поръчка.

Беше през пролетта на 1945 г. Леко смутен като човек, който преодолява някакво стеснение, един ден Разцветников пристигна в Централния комитет при Крум Кюлявков, с когото работехме в едно и също бюро. Като го видя, Кюлявков стана, каза нещо приятелски закачливо (а знаех и той не го криеше, че недолюбва хората от „четворката“) и вместо да го покани, както правеше с другите посетители, го въведе в съседното бюро, при ръководителя на отдела. Явно, разговорът беше подготвен отнапред и трябваше да стане на друго партийно равнище. Затова помислих, че имаше да уреждат някакъв важен въпрос. Но не минаха повече от десетина минути и те се върнаха отново. От няколкото откъслечни фрази, произнесени като продължение на водения разговор, разбрах, че ставаше дума за някаква литературна работа и по повод на това уговаряха подробностите — неща, които не ме засягаха. После Кюлявков седна да подпише пропуски на Разцветников и вдигнал глава, като премести погледа си от него на мене, попита колкото да ни приближи в разговора: „Знаете се, нали?“ И без да чака отговор, се обърна към Разцветников: „Когато си готов, ще го дадеш на него . . .“ — при което посочи с жест към мене. Но навярно се беше сетил, че аз не знаех за какво ставаше дума, та започна да ми обяснява. Имало партийно поръчение да възложат на Разцветников за превод някакво немско стихотворение, в което се разказвало за смъртта на млад български революционер. Моя задача било да се погрижа за неговото публикуване в „Литературен фронт“. При това, разбира се, беше поменато името на автора, което ми прозвуча познато, но в паметта ми остана само името на загиналия — Александър Войков, понеже го знаех отнапред.

Няколко седмици по-късно, когато леделите между нас бяха започнали да се топят, Разцветников ме намери в Клуба на културните дейци и ме спря. Имаше вид на морално облекчен човек, който се е освободил от някакво приятно задължение. И без много обяснения ми показва готовия превод: „Песен за Александър Войков“ от Ерих Вайнерт. Но тъкмо бях хвърлил поглед върху ръкописа и се гласях да го съгна, посегна да си го вземе: като го прочел последния път, видял, че в него има да се направят още някои поправки. Едвам след това седнахме на една от съседните маси. Какво сме приказвали — не знам, но едно нещо ми направи силно впечатление и се задържа в паметта ми: Разцветников твърдеше с най-голяма сериозност, че преводът му бил възложен по личната препоръка на Георги Димитров.

Разбира се, аз не повярвах на това. Трудно ми беше да си представя, че Крум Кюлявков, който имаше голям пиетет към Димитров, можеше да забрави и още повече да премълчи пред мене такъв факт, и то факт от неверително естество. А при разговора в Централния комитет той помена за „партийно поръчение“ — нищо повече. Затова останах изненадан и бях склонен да приема, че твърдението на Разцветников беше плод на обикновено предположение. Сега обаче виждам, че то не е така невероятно, както ми се стори тогава.

Няколко години по-късно, чрез мой познат, който работеше в парижкото издателство „Едитюр франсе реюни“, аз успях да се снабдя с препис от едно неизвестно писмо на Димитров до композитора Паул Арма и поета Ерих Вайнерт (Москва, 8. VI. 1934 г.), с което, като им благодаря за някаква изпратена му от тях „съвместно написана песен“ („gemeinsam verfassten Liedes“), отзвук, по всичко изглежда, от процеса в Лайпциг, Димитров ги насърчава в името на „голямата интернационална солидарност“ да продължат борбата с присъщите на тях средства.¹ Същевременно под стихотворението „Песен за Александър Войков“ намираме това интересно и навярно неслучайно указание: „Писано в Париж в края на юни 1935 г.“, сиреч тъкмо една година след полученото насърчение. Очевидно тази „песен“ иде като отговор на писмото и необичайно прибавените дата и място на писането са предназначени да потвърдят тази връзка. Димитров не може да не е знаел за творческия жест на Вайнерт и сигурно му е дал висока оценка. Нищо чудно тогава, че е могъл да помисли за неговото превеждане на български. И понеже познаваше добре нашите постари кадри, изборът му лесно е могъл да падне върху един поет, към когото, ако правилно съм осведомен, е имал отношение още от годините на „Червен смях“. Все едно, дори да се окаже, че не е така, стихотворението на Вайнерт беше отпечатано в „Литературен фронт“ и Разцветников заживя с убеждението, че беше изпълнил една поръчка на Димитров. За него това имаше стойност не на обикновено литературно доверие, а на протегнатата ръка. И аз мисля, че от този момент нататък той успя да надделее донякъде онова чувство на несподелена виновност, което беше една от големите травми на неговия живот.

¹ Това писмо, писано на немски език, не се намира в съчиненията на Г. Димитров и доколкото знам, у нас не е известно. Затова считам за уместно да го приведа изцяло. Ето го:

Moskau, den 8. Juni 1934

An die Genossen
Paul Arma und Erich Weinert

Liebe Genossen!

Ich danke Euch herzlich für die Zusendung des von Euch gemeinsam verfassten Liedes. Ich sehe in Eurer Arbeit einen schönen Ausdruck und gleichzeitig ein Kampfmittel jener grossen internationalen Solidaritätsbewegung, die eigentlich unsere Befreiung erzwingen hat.

Ich bin überzeugt, dass Ihr und die revolutionären Schriftsteller und Künstler der A. E. A. R., denen ich Euch bitte ebenfalls meinen Gruss und Dank zu übermitteln, alles tun werden, um gemeinsam mit den Werktätigen und allen ehrlichen Menschen den Kampf um die Befreiung der Gefangenen des Faschismus und insbesondere Ernst Thälmanns mit grösster Energie fortzuführen.

Mit kameradschaftlichem Gruss
Euer G. Dimitroff

В превод то гласи:

Москва, 8 юни 1934

До другарите
Паул Арма и Ерих Вайнерт

Драги другари!

Благодаря Ви най-сърдечно за изпратената от Вас заедно написана песен. Вашият труд е прекрасен израз и същевременно бойно средство на голямата интернационална солидарност, която фактически извоюва нашето освобождение.

Аз съм убеден, че Вие и революционните писатели и хора на изкуството от АПХР (Асоциация на писателите и художниците революционери), на които Ви моля също да предадете моя поздрав и моята благодарност, ще направите всичко и заедно с трудещите се и всички честни хора ще продължите с още по-голяма енергия борбата за освобождение на затворените от фашизма и особено на Ернст Телман.

С другарски поздрав
Ваш Г. Димитров

Казах, че след служебно установения контакт ледовете между нас започнаха да се топят. Сега мога да добавя, че това стана много по-бърже, отколкото съм бил подготвен да предположа — толкова бърже, че при вродената дискретност на Разцветников в първия момент някои негови доверията ми се сториха прибързани и бях малко озадачен. А сега виждам, че не е имало какво да се озадачавам: създаденият контакт е бил повод за него да се разтвори пред едно лице, което е смятал за доверено.

Но нека се върна към фактите.

В края на месец май — след като Разцветников беше поел възложената му литературна задача, но преди да ми покаже направения превод — беше свикано общо съюзно събрание. Дневният ред съдържаеше една единствена точка: доклад на Пантелей Зарев по писмото на Георги Димитров до писателите. Повикът беше за обединение на литературните сили, но ако човек чуеше някои от последвалите изказвания, можеше да предположи, че бяхме повикали безпартийните да им се карае. Затова бях малко раздразнен от нашата безтактност, чувствавах душевна нужда да се разтърча и да се освободя от ненужните словесни натрупвания. И в това състояние настигнах на изхода Разцветников. Поздравихме се, разменихме по някоя дума и без да се уговаряме, тръгнахме по бул. „Цар Освободител“ към Орловия мост. И било защото ни помама майската прохлада, било защото имаше какво да си кажем, се увлякохме и в продължение на около два часа, ако не и повече, обикаляхме по зашумените алеи на парка.

Естествено, първата ни дума беше за станалото събрание.

Смутен от това — какво можеше да помисли един безпартиен, помъчих се да омаловажа станалото и казах, че същественото са не изказванията, които бяхме чули — същественото е самият текст на Димитров. А в него се говори за поощряване на действителните таланти, за обединяване на писателите в името на една истинска народна художествена литература. Никой няма право — продължих аз — да насилва съвестта на писателите или да им налага някакви нормативни изисквания. Но пък и някои от тях, допълних аз, трябва да си направят изводи от настъпилата промяна и да преоценят известни свои писания и необмислени постъпки от миналото.

Къде можех да знам тогава, че човекът е страдал от мнителност и лесно е вземал върху себе си една изказана мисъл от принципно естество.

При думите „необмислени постъпки“ Разцветников трепна като оживен и с особена интонация, настойчива и умолителна едновременно, заяви, че много често се злоупотребявало с тълкуването на известни факти от миналото. Що се отнасяло до него, винаги се бил чувствувал съмишленик на работническото движение. И се впусна в една генеалогия, която дотогава не ми беше известна. Говори ми надълго и за своята кариера на телеграфист, и за участието си в голямата транспортна стачка през 1919 г. като член на стачен комитет, и за своя престой в затвора и последвалото от това боледуване, чиито последици никога не успял да отстрани, и за много други неща, за да стигне накрая до сътрудничеството си в партийния печат и до своето, както той го нарече, „оттегляне“. В края на 1924 г. той взел решение да не се меси повече в обществения живот — не за друго, а защото здравословното му състояние много се било влошило. И тук с категоричен тон, малко неприсъщ на характера му, изрече тези думи, които се врязаха в паметта ми: „Оттеглих се, но и до днес в продължение на двайсет години не съм написал нито ред срещу работ-

ническото движение и неговата идеология, нито пък съм влизал в спор с комунистите, дори когато съм бил нападан неоснователно.“

Разбира се, аз не бях толкова лекомислен да се вслушам в обясненията на Разцветников за причините на неговия завой: обществената основа на този акт ми беше много добре известна, за да остане някакво място за илюзии. Същевременно знаех, че човек е великодушен към себе си и в търсенето на благовиден предлог лесно подменя същността на нещата със своите извинителни мотиви. И подминах изреченото от него без внимание. Изненада ме друго: твърдението му, че нямал писмени грехове към работническото движение. Как да няма! В продължение на години аз бях живял с полемичното ухапване на Бакалов, че Разцветников беше изпълнил по много оригинален начин някогашната си клетва към „бледоликите братя“ — като увеличил с един броя на каиновците.¹ Какъв е този добродушен Каин, който се задоволява с безшумно оттегляне, без да хвърли дори един словесен камък срещу бившите си братя? Но в паметта ми не беше запазено нищо, с което можех да отбия твърдението му (сега вече, когато съм очистил литературните факти от наносите на мълвата, мога да кажа, че такива изказвания наистина не съществуват). А да премълча, не е в моя нрав — то значеше да се съглася мълчаливо с обясненията му. Оставаше ми да изместя разговора на друг терен, където можех да се чувствам по-устойчив. И като се мъчех да потисна в себе си и последната следа от полемицит, почти равнодушно попитах — означава ли това, че пренебрегва поведението си по време на войната за безупречно. „Не става дума за безупречно“ — рече той и отново се впусна в дълги и, както ми се стори, малко пресилени обяснения.

От години насам, а през войната повече от всеки друг път, срещу него бил оказван много голям морален натиск. Преследвала го не само българската полиция — преследвали го и немците с цел да го спечелят за своята пропаганда. Но той не се поддад: отказал се от предложената му стипендия в Германия, отхвърлил поканата да вземе участие в конгреса на „Европейския писателски съюз“ и се държал настрана от каквато и да било политическа проява. В началото приел да преведе за Немския институт в София един том на Гьоте, но впоследствие се отказал дори от превеждането на немска класика, макар чрез издателство „Хемус“ да му предложили такъв хонорар, какъвто сам си определи. Съжалявал само за едно — че допуснал слабост и написал стихотворение по случай смъртта на цар Борис. Това било негова грешка. Но съзнателно придал на стихотворението пацифистически оттенък, без да назовава името на монарха. Затова с изключение на вестник „Заря“, трибуна тогава на прогресивните хора у нас, не го отпечатало никое друго издание.² Казвал това не да се извинява — грешката била грешка и нищо не могло да я изличи.

И замълча, като да беше изрекъл най-важното.

Изповедта е не само доверяване, а и духовно обвързване, което те предразполага да пристъпиш внимателно към човека и да се отнесеш към грешките му с разбиращо снизхождение. Затова, макар да не се съгласявах с някои от обясненията на Разцветников, не намерих за необходимо да му възразявам: стигаше ми, че беше пренилил своето държание за „не безупречно“ и че призна за погрешна една от своите постъпки. Това вече ни сближаваше в истината. Останалото бяха подробности и не на мене се падаше да се занимавам с тях. Неслучайно никога след това между нас не стана дума за неговото минало:

¹ Г. Бакалов. Каин и бледоликите братя. — Наковалня, бр. 76, 19 май 1927.

² Разцветников се заблуждавал. След публикуването във в. „Заря“ (г. XXI, бр. 6596, 4. IX. 1943) стихотворението е било препечатано във в. „Дъга“ (г. X, бр. 551 — 13. IX. 1943). Но той е прав, че звучи пацифистически. Можем да добавим още, че вън от контекста на политическата актуалност, то не се свързва с определена личност.

нито аз го разпитвах, нито той е намирал за нужно да подеме такъв разговор. Обаче имаше нещо друго в неговите обяснения, което ми се видя странно и продължи да ме занимава.

За интелектуалците от по-старото поколение, които помнеха шумното някога скъсване със списание „Нов път“, името на Разцветников, макар и литературно, беше озвучено по един много политически начин. Затова, в разрез с неговата задушевно-мечтателна поезия, преди да го видя, бях си изработил за него образ на борческа личност. За изненада, по време на нашите парижки дни трябваше да срещна тих и стеснителен човек, без самочувствие и без съпротивителни сили срещу злото. Противно на моите прибрзани представи, оказа се, че в случая има не разлика, а пълно покритие между личността и нейната творческа изява. И тъкмо този човек, който избягваше стълкновение и отдавна беше скъсал с революционното движение, така че не беше вдъхнал никакви опасения у бившите власти, много настойчиво говореше сега не само за упражнен натиск над него, а и за преследване. Какво можеше да означава това? Питях се и си го обясних по възможния най-прост и най-приемлив начин: това беше благоприятно изнасилване на фактите, за да потуши пред самия себе си чувството за отговорност от някои постъпки в миналото. Но случаят дойде да покаже, че се касаеше до нещо много по-неочаквано и същевременно много по-абсурдно, което беше въвн от нормалната допустимост.

Един неделен следобед в края на 1947 г. бях отишъл в Клуба на културните дейци, където беше насрочено четене за деца, да поема дневното дежурство. Такъв беше въведеният ред: за всеки почин трябваше да бди и отговаря някой от членовете на управителния съвет. Когато пристигнах, децата вече се трупаха на входа, но до започването имаше достатъчно време. Затова, преди да надниква в залата, се качих в канцеларията да се обадя и да видя какво става. Размених набърже няколко думи с едно от служебните лица, което заварих там, и тъкмо се гласях да изляза, отвън се чуха припрени стъпки и някакви неясни словосъчетания — човек можеше да помисли, че беше станало нещо неповторимо. Миг след това вратата нервно се отвори и в канцеларията нахлу Разцветников — възмутен, изплашен и настръхнал едновременно, какъвто не бях го виждал и не можех да си го представя. И в някакво състояние на неударжимост почти крещеше: „Мръсни гестаповци! Мръсни гестаповци!“ Какво беше станало — не можа да се разбере, но не се съмнявах, че се касаеше за някакво банално стълкновение. Какво ли не се случва на улицата! Затова, вместо да го разпитвам и да подхранвам нервните му изблици, постарях се, колкото можех, да го успокоя. Когато реших, че му беше минало, напомних да слезем в залата, понеже в афиша беше обявено и неговото име. Но той заяви, че от „онези типове“ могло да се очаква всичко и че се отказвал от четенето. Наложих се да употребя целия си запас от красноречие да го убеждавам, че никой нищо не може да му направи. Накрая, за да отстъпи от решението си, обещах да остана в залата и ако е необходимо, да го съпроводя. И той се съгласи, но през цялото време беше неспокоен и се оглеждаше като човек, който очаква засада. А когато четенето завърши, се изкачихме в ресторанта и тук стана нещо, което ме смая.

Понеже темата за „типове“ възникна отново, за да омаловажа случая и внесе успокоение, казах на шега, че светът е немислим без хулигани и на нас ни остава само един изход: колкото може да ги отбягваме и да не им отдаваме голямо значение. На това Разцветников припряно отвърна, че зле съм го разбрал. И за да отстрани всяко колебание, добави, че го преследвали не просто хулигани, а гестаповци. „Истински гестаповци, хитлеристки агенти“ — изрече той с мрачна тревога в гласа. За миг добих усещането, че слушам някакво бълнуване. Затова не толкова с намерение да го разубея, колкото да се пред-

пазя от абсурда, попитах какви са тези гестаповци две години след войната. И за да се покажа разумно отстъпчив, казах, че и да ги има някъде, те се спотайват в дън земята и не ще намерят смелост да демонстрират присъствието си по улиците на София — още повече няма защо да се занимават с един поет. Но разумните доводи увиснаха във въздуха. Вместо да се вслуша в онова, което му казах, Разцветников ме погледна с обидния израз на човек, на когото са оказали неоправдано недоверие, като се впусна да ме убеждава в неща из областта на приумиците. Аз го гледах с разсеяно внимание, колкото да не прекъсвам контакта, без да крия несъгласието си. И разговорът се затегна, думите неочаквано започнаха да губят своето обикновено значение, получи се охлаждане. Така се и разделихме — той с чувство на затаена обида, аз с мъчително недоумение на човек, озовал се внезапно в царството на привиденията.

По-късно, при малко по-друга обстановка, случаят се повтори и потрети. И всеки път Разцветников беше все в състояние на страх и трескава възбуда. Оплакваше се, че преследвачите му ставали по-дръзки, надничали в жилището му, не го оставяли да работи. Докато един ден, в мълчалив спор с мене, ми изпрати едни свои „обяснения“, подписани с неговия калиграфски почерк — „обяснения“, които пазя и до днес. Това е документ в размер на пет големи страници, гъсто изписани с машинописен текст — нещо средно между грижливо съставен *curriculum vitae* и криминален разказ, в който е даден простор на въображението. В този документ с изумителна точност е повторено всичко, което ми беше разказвал за себе си (не за първи път се срещаш с неговата изключителна памет), без да се премълчат болестите, диетите и многогодишните спорове около жилището му. Но най-широко място е отредено на „преследването“, като са изброени много педантично имена и лица, заети с важни държавни функции, които е трябвало да се занимават с неговия случай. Всичко е изложено така грижливо и с такива подробности, че ако не си запознат отблизо с фактите, лесно ще повярваш на жалбите му. Но аз бях вече посветен, нямах никакви илюзии и си направих малко по-други изводи.

Като предава някои свои спомени за Разцветников, Ангел Каралийчев, който беше един от най-близките му приятели, пише на едно място: [Асен] „постоянно пиеше лековити билки, правеше слънчеви бани, на другарските трапези чашата му оставаше недопита и винаги смяташе, че е ранен безнадеждно. През целия си живот той приличаше на изплашен елен, подгонен от неумолим ловец.“ Сега вече можем да кажем, че този ловец беше не само неумолим, а и въображаем. Все едно, за Разцветников той беше една от онези кошмарни привидности, по-реални и понякога по-властни от самата реалност, от които човек не може да се освободи до края на дните си. Тя тежеше над него като закана и не само мотивираше постъпките му, а понякога парализираше изцяло неговите волеви прояви. И аз мисля, че ние не бихме могли да обясним задоволително нито една от важните стъпки в живота му, без да я имаме пред вид — тя е в основата и на неговото поведение като писател.

3

Но понеже говоря за човек на перото, нека се върна към онова, което в случая е по-важно — към някои от нашите литературни срещи.

Веднъж, след неочакваните доверияния, за които споменах, случайно се намерихме с Разцветников сред колеги в една от ложите на клуба. Водеше се някакъв разговор върху литературата и, не знам как, попаднахме на въпроса за безконфликтната поезия, който под една или друга форма беше проникнал в нашия печат и ни занимаваше. И не толкова да защити тази поезия, колкото да изтъкне теоретическите предлози, на които се основава, един от присъст-

вуващите започна да говори как с изчезването на антагонистическите противоречия в социалистическото общество ще изчезнат постепенно условията за неразрешими конфликти и в художественото творчество. Някой попита в какъв исторически период ще стане това, друг се заинтересува дали в случая не се забравя диалектическият закон за борбата на противоположностите, трети додаде, че реалността е много по-сложна, отколкото обикновено се мисли. А Разцветников седеше кротко в ъгъла и внимателно слушаше. После започна леко да барабани по масата и като се усмихна снизходително, с деликатна ирония на свой ред попита: „А какво ще стане с противоречията в нас самите? Навярно те също ще изчезнат?“ И предизвикателно замълча. „Човекът ще остане без двойник“ — намесих се аз и натъртено произнесох последната дума като намек за неговата поема под същото заглавие, понеже ми се стори, че беше заговорил не от обикновен теоретически интерес към повдигнатия въпрос, а за да защити застъпеното в нея състояние на душевен конфликт. Тук, доловил намека, един от нас се помъчи да възстанови на памет нещичко от познатите стихове на същата поема: „И мен ми е тъжно и страшно. И мене, Джовани Папини“ — стихове, които на времето бяха отпечатани в сп. „Златоторо“ и бяха подразнили пуританското верую на моето поколение, тогава все още под живия спомен от „Жертвени клади“. Като да беше чакал това, сега вече без никаква ирония, Разцветников изрече нещо приблизително такова: „Може да ти е тъжно и страшно без никакви видими причини и против собствените ти доводи. И така ще бъде дори когато около тебе не ще има бедствуващи хора. Това е най-неотстранимото от всички противоречия, без които поезията изобщо е немислима.“ Тук отново се намеси този, който беше започнал, за да напомни, че в същност едва ли някой открито би защитил като принцип безконфликтната поезия — въпросът бил по-скоро в сферата на теоретическите догадки. В отговор на това още веднъж се намеси Разцветников — намеси се с едно изречение, запечатано в съзнанието ми, като да го чувам сега, защото и по интонация, и по своята синтактическа форма повтаряше една негова полемична закачка, която на времето ми беше направила много силно впечатление и я бях запомнил завинаги. „Като поет — рече той — предпочитам да греша със себе си, вместо да имам право с хората, които боравят с отвлечени конструкции, непочиващи на реалността.“¹

При тези думи другите се вдигнаха да си вървят. Докато да се източат, мисълта ми неволно ме поведе от поемата „Двойник“, която мълчаливо се беше намесила в разговора, към някои други работи на Разцветников. И когато останяхме сами, побързах да му се похваля, че бях чел неговото изследване „Българският хекзаметър“, като добавих, че не само ми беше харесало, а някои от основните му положения все още продължаваха да ме занимават. Веднага след това се залових за изказаната от него мисъл (впрочем не нова), че роденото в стих умира, ако бъде превърнато в проза. И дадох за пример направения от Георги Бакалов прозаичен превод на „Евгений Онегин“, разпространен някога между гимназистите, които нямаха достъп до руския език. Този превод, точен като текст, не съдържа нито следа от внушенията и поетическата атмосфера на оригинала, така че поднасяше на читателя не произведението на Пушкин, а само неговия словесен скелет. Разцветников кимна в знак на съгласие и по-скоро с мимика, отколкото с думи, но пак, както ми се стори, малко шеговити, сигурно за да споти любопитството си, пожела да узнае другите „основни положения“, за които бях загатнал. И аз ги изброих

¹ Има се пред вид една фраза от полемичната статия на Разцветников — „Гавра с Шилера и Бетховена“ (Слово, т. IX, бр. 2705, 27 юни 1931). Тази фраза гласи буквално: „... Аз предпочитам да греша с Тютчева, отколкото да имам право — с г. Балабанова.“

някак на скоропоговорка. Едното беше твърдението му за асиметричното като по-висока степен на хармония, с което изтъкваше естетическите предимства на българската народна музика с нейните „неправилни“ тактове (той ги беше нарекъл „неравноделни“) — успоредица на срички с нееднаква дължина в старогръцкия текст, и другото, свързано с него, което в същност беше главната му тема — родството между нашия юнашки епос и „Илиада“ като юнашки епос на древността — едно „далечно родство, забулено в тъмнината на вековете“, което подсказва, че ритмичен еквивалент на гръцкия епос е ненаименованият б ъ л г а р с к и х е к з а м е т ъ р — нашата осмосрична юнашка песен. Изрекъл това, изказах съжалението си, че не бях имал случай да видя как неговите схващания бяха намерили практически израз в работата му на преводач. „Вярно ли?“ — попита Разцветников, но така, че не можах да разбера на какво се учудваше: дали че съжалявах или че наистина не бях чел превода му. И се върна още веднъж към онова, което беше изрекъл, но вече от друга страна. Теорията без практическа основа била занимание без стойност — поезията давала много и твърде поучителни примери за това. Той лично не бил нито теоретик, нито изследовател — бил дошъл до своите изводи по практически път, като се мъчел да предаде на български хекзаметрите на Омир, и дошъл до тези изводи, разбира се, не отведнъж. Първоначално си служел със средствата, близки до средствата на нашата индивидуална поезия, както правели повечето преводачи до него, и едвам по-късно опитът го насочил да потърси опора в ритмичното своеобразие на народната песен. И за да ми посочи разликата между единия и другия начин, започна да ми скандира науст, като да ги четеше, някои по-характерни стихове.

Няколко дни след този разговор чрез портиера на клуба получих някакъв пакет. Отворих го и какво да видя: спретната книжка откъси от „Илиада“, трето преработено издание, в превод на Асен Разцветников. На трета страница дарствен надпис: „На др. Борис Делчев — с най-добри чувства. А. Разцветников. София. 27. 7. 1945“. Отдолу под линия ръкописна бележка с доста подробно указание — кои откъси са правени „по новия начин“. Бях приятно изненадан и още същата вечер отворих книжката. Какво съм очаквал да намеря в нея — трудно е да се каже, но под влияние на вече известните ми преводи навярно съм имал някаква вътрешна задръжка и оттам — скритото любопитство: какъв ще излезе. Затова бях двойно по-обладан да почувствувам още в самото начало емоционален контакт с гръцкия епос. Повече от всички теоретически доводи преводът показваше, че поетическият свят на Омир не е така недостъпен, както обикновено се мисли, стига човек да намери адекватната на него поетическа форма.

Когато няколко дни по-късно се срещнахме, първата ми дума беше за изпратената книга. Благодарих за жеста на внимание и казах, че преводът има атмосфера, звучи поетично и се издига до простото величие на народния певец. Но не скрих и първоначалните си съмнения. При това признание по лицето на Разцветников се разля широка сдържана усмивка: нищо не ставало без съмнения. Първоначално той също се съмнявал, имал немалко творчески колебания — оттам и двата начина, по които превеждал. Но сега вече му предстояло да следва избрания път — нямал намерение да се отклонява от него. И даде да се разбере, че мислеше и за двете поеми на Омир. От начина, по който изрече всичко това, останах с впечатление, че имаше вече поети задължения към някакво издателство. Затова, преминал неусетно към практическата страна, попитах колко стиха превежда на ден. Десет стиха, при условие, че се занимава само с това — беше отговорът. И побързах да осчетоводя на глас колко години му бяха необходими, за да доведе работата докрай. Но Разцветников направи отрицателен знак и добави, че не можел да се посвети само на тази задача —

имал и свои задачи, по-близки и по-неотложни. Казах, че го разбирам, но в литературата човек не знае кое е по-важното, още по-малко — с какво ще остави някаква дияра в съзнанието на хората. И понеже наскоро бях чел „Еразъм Ротердамски“ на Цвайг, приведох пример от него. Голямата амбиция на Еразъм са били богословските му съчинения, които скоро биват забравени дори от самите богослови. Остават да живеят неговите „Colloquia“ (беседи), написани с чисто практическа цел — да улеснят учениците му в изучаването на латински език, и неговата знаменита „Възхвала на глупостта“ — един шеговит монолог, поне видимо без особени литературни претенции, който продължава и днес да осмива глупостта на високопоставените. А нима е по-малка заслуга, щом веднъж имаш място в националната литература, да преведеш на свой език и да оставиш на поколенията едно от великите произведения на човечеството? Разцветников слушаше, сигурно малко отегчен от моя неуместен ентусиазъм, и като мълкнах, заяви, че бил съгласен: сам той така гледал на своята работа. Но в момента бил зает и до някое време не можел и да мисли по този въпрос. После, като да се колебаеше, със стеснение ми довери, че пишел пиеса, предвидена за следващия сезон на Народния театър, в която бил съсредоточил всичките си усилия. Едвам след като я видел на сцената, щял да се върне към другите си литературни задачи.

И разговорът се измести на друга плоскост.

След това по разни случаи, все между другото, и то главно защото имам навик да се интересувам за такива неща, още на няколко пъти сме се връщали към пиесата. Но не знам защо, Разцветников не се оказа особено отзивчив към въпросите ми. И трябваше да се задоволя с най-общото: знаех, че пиесата се казва „Подвигът“, взема за прототип Васил Петлешков и е разрешена като душевна драма на революционен вожд (разбира се, последната подробност може да е донаслоена по-късно и от последвалите изявления в печата). Обаче направи ми впечатление, че при всичката си сдържаност на няколко пъти Разцветников наблегна на един факт: че започнал да пише пиесата през 1942 г. Защо държеше на това — не ми беше ясно. Сега вече имам своето обяснение: навярно като отговор на някои недомълвки е искал да подчертае, че не беше чакал Девети септември, за да се върне към революционната тема. Тъй или иначе това беше всичко, което знаех от него. Имало е митарства по приемане на пиесата и търкания около нейното сценично осъществяване, имало е обсъждане, на което са се чули остри, а сигурно и несправедливи изказвания, но за всичко това научавах късно, и то от втора ръка. Малкото, за което мога лично да свидетелствувам, дойде по-късно — едвам от премиерата нататък.

Една сутрин в края на лятото Разцветников ме потърси по телефона. Беше тъкмо в деня, когато се появи стихотворението на Вайнерт (15 септември) и аз помислих, че искаше да ми каже нещо във връзка с него: то беше презряло от чакане в редакционната папка и даваше добър повод за коментари, а аз влизах в редакционната колегия на „Литературен фронт“ и поне пред външните хора носех своя дял от отговорност. Не, той не беше го и забелязал — пържел се на друг огън. На следния ден била премиерата на „Подвигът“ и се обаждал да ме покани, като добави къде и кога мога да получа запазените за мене билети. Така благодарение на неговото внимание и аз се намерих сред премиерната публика.

Ако не се плашим от думите, онова, което видяхме на другата вечер, трябва да се нарече неуспех. Вярно е, Стоян Загорчинов снизходително го прецени като „подходяща първица на новия сезон“, очевидно за да насърчи българската драма. Но неуспехът има много имена и в театъра, както се знае, може да се дължи не само на литературни причини. Така беше и тук.

Фактите са известни. Пиесата на Разцветников, както сам беше предвидил, пресъздава не определено историческо събитие, а една лична драма на фона на това събитие. Тя е написана в стихове на великолепен български език и съдържа поетическите предимства на балада в пряка реч и недостатъците на драматическа творба, в която действието е забавено от обстоятелственост. Това е пиеса на поетическата, а не на емпирическата правда и предполага едно извисено условно тълкуване, очистено от принизяващия документален битовизъм. Но Масалитинов, изглежда, не беше си дал достатъчно сметка за това и я беше поставил като типично битова пиеса в разрез не само с характера на текста, а и с декорите на Иван Пенков, така че драматургическите ѝ недостатъци бяха подсилени и като цяло звучеше неубедително, не получи очаквания прием. Ето това е, което видях и което не можах да скрия от Разцветников. Затова изпитах неудобство при мисълта за предстоящата среща с него. Но страховете ми са били малко прибързани: когато след няколко дни го срещнах, той нямаше вече илюзии и беше боледуващ автор, с когото може свободно да се разговаря. И боледуващ остана — без да го изявява и същевременно без да го крие, макар пиесата да се задържа на афиша около двайсет вечери. Обаче, струва ми се, имаше нещо друго, което не беше склонен да повери никому, дори не и на себе си, и за което можеше да се съди само от някои странични факти.

Както е известно, Разцветников беше не само придирчив, а и умен автор, който дълго обмисляше работите си и ги оглеждаше от всички страни. Щом е така, той не е имал никаква трудност да разбере, че епизодът около несполучената любов на Доган-Юсмен към Йовка, съпруга на апостола, дори върху условния фон на едно историческо събитие като Априлското въстание, е неправдоподобен и ще прозвучи неубедително. И въпреки това не само не го избягва, а го изтласква на преден план. Защо? Въпросът може да има само един задоволителен отговор: защото този епизод е свързан със скрития замисъл на творбата. По всичко изглежда, че Разцветников е имал намерение покрай личната съдба на вождя, който трябва да се пожертвува, за да избави другите, да създаде не като обикновен епизод, а като втори драматически център, жизнено немотиран, но от етична страна по-съкровен за него, драмата на всеотдайната съпруга, поради неопитност станала за кратко жертва на подозрение. В нейно лице той е искал да ни поднесе образа на набедената невинност като метафора на собствената си жизнена съдба — нещо, което нямаше как иначе да изрази. А в една постановка на битова основа тъкмо действащите лица, свързани с този епизод, се изявяват по най-неубедителен начин. И ако съдя от някои реакции, които мъчно се поддават на обективизиране, това беше една от допълнителните несполучливи причини за авторските мъки на Разцветников. Така си обяснявам, че разговорите около „Подвигът“ го смущаваха. Неслучайно, след като минаха следпремиерните вълнения и очакваното от него подобрене не се получи (според него постановката „узрявала“ на четвъртото представление), поради взаимно неудобство никога след това не се върнахме към неговата пиеса.

4

Накрая бих желал да възстановя някои случайни изказвания на Разцветников, които ми дадоха възможност да надникна на моменти в неговата творческа лаборатория. Но понеже, когато е често повторимо, случайното най-лесно убягва на паметта и най-трудно се подава на обхващане, ще се задоволя с два епизода, щастливо пощадени от времето, които ми се виждат характерни и достатъчни да ни насочат към същественото.

Първия от тези случаи съм запомнил с това, че е свързан с юбилейния лист „Димчо Дебелянов“, издаден по случай тридесет години от смъртта на поета, и още с това, че завърши с един великодушен жест на литературна помощ.

В този лист Разцветников беше написал изказване за творческата си близост с автора на „Легенда за разблудната царкиня“. Тогава помнех общата идея на неговото изказване, сега мога да го приведа текстуално. „Смятам — изповядваше той, — че общението ми с поезията на Дебелянов засили и укрепи вкуса ми към стихотворенията с фабула, т. е. — стихотворения, които съдържат, както се казва, една повест в себе си.“¹ Това изказване, което разкриваше убедително една творческа близост, много ми хареса със своята откровеност и аз побързах още при първата среща да заговоря Разцветников и да му кажа своето мнение. Но добавих, че успоредно с жанровата прилика неговата баладична интонация има нещо свое, което я отличава от интонацията на Дебелянов — това е подчертаното й национално звучене, по-голямата й близост с народния говор. И разказах как магически на времето ми действаха някои изрази и думи в неговите „Полски стрели“, като „презнош“, „в пруста“ и други такива, които ме потопяваха в атмосфера на кобна романтика. Видимо поласкан от това, Разцветников ме погледна с доверие и каза, че още от млади години имал склонност да се вслушва в езика на простолюдието. По този начин на непосредствено общуване успял да придаде национален колорит на някои свои работи от „Жертвени клади“ и на много от стихотворенията си за деца. Но в началото всичко ставало спонтанно. По-късно с течение на годините той вече съзнателно култивирал в себе си тази склонност — проучвал и ползувал народните говори и народната лексика. И станал неочаквано разговорлив, даде редица примери за своята писателска практика: къде беше намерил и как беше използвал една или друга дума, с каква близка или по-далечна цел беше използвал тази или онази рима. Всичко това беше много интересно, но нито имаше кой да го запише, нито беше възможно да се запомни. И все пак в паметта ми са запазени няколко интересни примера. Ще се огранича само с един от тях.

Когато да превежда първа песен на „Илиада“, Разцветников стига до онова място, където гръцките пратеници начело с Одисей, дошли да върнат Хризеида на баща ѝ, правят жертвоприношение и след ритуала вкусват от дребно нарязаното месо. Стига дотук и спира. „Как да предам на български с една дума понятието късове месо, които служат за пълнеж? Може ли да няма такава дума на български? И започнах да търся“ — разказваше Разцветников. Така, не знам по какъв път, успял да намери в странджанските говори думата „дробине“. Едвам тогава вече могъл да постигне един стих с народно звучене, който го удовлетворявал.²

Човек е устроен така, че каквото и да прави, в края на краищата на всичко гледа през своите собствени грижи. Така се случи и този път.

По онова време аз бях поел задължение пред провинциалното издателство в Плевен да редактирам стиховете на покойния Цветан Спасов. Но от предварителния преглед, който направих, видях, че тези стихове, писани и

¹ Юбилеен лист Димчо Дебелянов. Тридесет години от смъртта му. Редактори: Людмил Стоянов, Константин Константинов, Атанас Далчев. С., 1946.

² В допълнението към речника на Н. Геров аз намерих думата „дробине“ без посочване отде е взета. Но Разцветников я е търсил и намерил по свой път: той не е могъл да я открие в петте огромни тома на Геров.

Разбира се, не съм в състояние да кажа дали тази дума е най-подходящата за текста на Омир. Съществено е друго: проявената и тук грижа на Разцветников за чист и точен български език — неговата склонност към езиковорчество.

публикувани при изключителни условия, съдържаха редица материални грешки и стихотворни неточности, които следваше да се отстранят — да се отстранят, без да се накърни автентичността на текста. Имах известен опит в тези неща, но задачата все пак малко ме безпокоеше. И сега, като слушах Разцветников с каква грижовна любов се отнасяше към своите стихове, хрумна ми една идея. Ето, мислех си, човек, който може да ми помогне. Затова, като го дочаках да се изкаже, му поверих моите безпокойства и с известно вътрешно стеснение го попитах дали би се съгласил да огледа стиховете и да предложи някои редакционни уточнения. Като да беше подготвен отнапред, Разцветников се съгласи още от първата дума — съгласи се едва ли не с радост. И по-късно изпълни обещанието си. Спомням си и сега колко внимателно се отнесе към ръкописа и как предупредително ми внушаваше да се придържам към оригиналния текст. Благодарение на неговата подкрепа аз добих повече самоувереност и книгата можа за тогавашните условия да излезе в сравнително приличен вид.

Другият случай, за който споменах, е свързан с едно от онези събития, които остават в паметта на човека за цял живот.

Не знам бяхме ли се уговорили, но се случи тъй, че се намерихме с Разцветников пред Народното събрание сред редицата от хора, когато течаха последните часове за поклонение пред саркофага на Георги Димитров. Вървахме един до друг, за да не се загубим сред множеството, минахме бавно през залата, озвучена от траурни маршове, и в ъгловото помещение откъм Академията на науките свърнахме към масата, където беше оставена книгата за съболезнования. Обхванат от вълнение, което се мъчеше да съдържа, Разцветников беше решил, че трябва да остави писмена следа от голямата раздяла. И с учудваща лекота, като да беше мислил и премислял, написа няколко стиха със своя едър калиграфски почерк. Казвам написа, защото не намирам друга дума, а в същност той имаше по-скоро вид на човек, който извършваше заклинание.¹ Последвах го и аз с няколко думи или може би само с един подпис — не помня. И веднага завихме към площада.

Чел съм, а от общи познати съм и чувал да казват, че поради крехкото си здраве още от ранни години Разцветников бил угнетяван от постоянната мисъл за неизцерима болест. А като се сетя как изглеждаше в онзи момент, склонен съм да добавя, че не по-малко го е угнетявало самото напомняне за смъртта. И това настроение на потиснатост, подхранено от случая, трябва да беше обхванало и мене. Затова не толкова поради хубавия юлски ден, колкото от вътрешна нужда за душевно разтоварване, вместо да се разделим, без да се сговаряме, тръгнахме по булеварда към Орловия мост. Вървахме и мълчехме или произнасяхме по някои от онези готови фрази, лишени от смисъл, които идват в минутите, когато човек не намира думи да изрече най-важното. И едвам когато ни лъхна прохладата на парка, бавно се върнахме към реалността и заговорихме нещо около събитието, което ни беше събрало. После по повод на него Разцветников напомни за някои свои преживелици от времето на студентските си години, в които се намесваше името и на Димитров. Озвал се неочаквано в спомена, стана разговорлив и отстъпък езерото, в отговор на мой въпрос, направи едно от онези неволни демонстрации на силна памет, които се случваха често и много ме учудваха. И аз, както бях правел и друг път, попитах как е възможно да помни толкова отдалечени събития с толкова големи подробности. Но Разцветников си даде вид, че не чува. И вместо да ми отговори, вече изцяло освободен от предишното си вцепенение, на свой ред

¹ Не ми се удаде да открия текста на Разцветников: книгата за съболезнования не можа да се намери нито в Централния партисен архив, нито в Държавния архив, нито в къщата-музей „Г. Димитров“.

попита: „Искаш ли да те отведе в моя писателски кабинет?“ Какво можеше да означава този въпрос, вмъкнат неуместно в разговора и произнесен, както ми се стори, без каквото и да било шеговит намек? Наистина ли беше решил да ме отведе у дома си? Или може би имаше пред вид нещо друго? Питам се и произнесох едно разтегливо „Бива, съгласен съм“, но така, че в случай на клопка да не мина за лековерен.

И Разцветников ме поведе. Поведо ме не назад към града, а напред към гората. Като стигнахме алея „Яворов“, завихме към семинарията, пресякохме щосето за Дървеница и подминали мястото, където по-късно израсна телевизионната кула, се шумугнахме наляво в една пътека по посока на някогашния дъновистки квартал. Тук с делови вид на познавач Разцветников излезе напред. Когато дойдохме до мястото, където започват широколистните храсти, разпери ръце да обхване тясното пространство и рече: „Ето.“ Дали от жеста, който можеше да значи още „близо сме“, или просто защото трябваше да дам някакъв отговор на любопитството си, в онзи момент почти бях сигурен, че ме водеше в някакво свое временно убежище. Но като стигнахме докрая и пред нас в дъното се показа приюта „Юлия Малинова“ (по-късно Дом за престарели актьори), вместо да продължи, тръгна в обратна посока. И като направи същия жест, вече по-обстоятелствено, така че да отстрани всякакво съмнение, неочаквано отсече: „Тези сто метра са моя писателски кабинет.“ Подготвен малко за шегата, веднага се съвзех и възразих, че това не е кабинет на писател, а място за философски размисли. Но вместо да подемем моя тон, Разцветников заяви съвсем сериозно, че никога не пишел своите работи на ръка и нямал нужда нито от перо, нито от маса. У него всичко се свеждало до един чисто умствен процес. Идвал тук всеки път, освен през лошите зимни дни, разхождал се напред-назад и така п и ш е л своите работи. Тук се родил и „Подвигът“. Когато всичко бивало готово, тогава наистина сядал пред машината или диктувал, но това бил вече друг — чисто технически процес.

Нямаше съмнение: щом твърдеше, така е било. Но мене все нещо ме чоплеше и не се съдържам да кажа, че творческото осъществяване, дори при голяма импровизационна дарба, обикновено не иде в завършен вид. Налагат се промени и поправки, които тъй или иначе предполагат и писане. Особено при по-обемисти работи, добавих аз, например многоактна пиеса. „Предполагат, но не е задължително — рече Разцветников. — Интересувахте се, отговарям ти: помня всичко, което съм написал, включително и вариантите.“ И го каза така, че ако бях пожелал, сигурен съм, щеше да повтори своята демонстрация вече върху собствените си работи.

Но аз не пожелал. Имах чувството, че бях присъствувал на спектакъл: пиесата беше изиграна, завесата спусната, трябваше да си вървим. И бавно закряхме в обратна посока. Минахме покрай семинарията, спуснахме се към Радиото и спряхме до моста на Перловската река, където пътят ни се раздвояваше. „Хубава разходка по повод на тъжен случай“ — рекох аз. Разцветников кимна в знак на потвърждение и добави нещо във вид на такъв въпрос: „А защо непременно трябва да чакаме повод?“ И на раздяля си дадохме дума да си позвъним и да се видим. Но лятото ни пръсна, а в началото на есента аз заминах за чужбина. Две години по-късно от приходящи познати научих, че Разцветников се беше разболял от коварна болест и беше изпратен на лечение в Москва. А наскоро след това последва и съобщението за настъпилия край. Останали бяха само споменът за човека и неговото литературно дело.